

H. J. DE JONGE

Caro in spiritum

DELENUS EN ZIJN UITLEGGING VAN JOH. 6 : 51

De eerste docent die Amsterdam heeft aangesteld voor het geven van openbaar onderwijs in het Grieks en Hebreeuws verloor weldra zijn functie tengevolge van zijn relaties met de Wederdopers. In juli 1533 was Gualterus Delenus (Wouter Deleen) zijn colleges begonnen; op 9 juni 1535, een maand na de aanslag van de Dopers op Amsterdam, kreeg hij voor 't laatst zijn wedde. Toen de verhoren in verband met de aanslag plaats vonden, in juli 1535, had hij verstandig genoeg reeds de wijk genomen. Nauwelijks twee jaar had zijn onderwijs in de bijbelse talen en exegetische geduurd.

Het historische beeld van Delenus is tot 1930, toen Wijnman aan hem een uitgebreid biografisch artikel¹ wijdde, zeer fragmentair geweest. En nog steeds is het niet volledig: in 1975 heeft Trapman in zijn gedegen, met beleid en smaak geschreven studie 'Delenus en de bijbel'² de aandacht gevestigd op de schriftelijke nalatenschap van Delenus die in Engelse bibliotheken op nader onderzoek wacht. De onderhavige bijdrage intussen heeft slechts een beperkt doel. Ze wil met name hetgeen bekend is van de nieuwtestamentische exegetische Delenus te Amsterdam heeft beoefend opnieuw toetsen. Tevens zal een poging worden gedaan tot bepaling van Delenus' theologische positie in de periode tot c. 1540. Een overzicht van zijn leven gaat vooraf.

¹ H. F. Wijnman, 'Wouter Deleen, de eerste professor in het Hebreeuwsch te Amsterdam', *Jaarboek Amstelodamum*, XXVII (1930) 43-65.

² J. Trapman, 'Delenus en de bijbel' in: M. J. M. de Haan e.a., ed., *In navolging. Een bundel studies aangeboden aan C. C. de Bruin . . .*, (Leiden, 1975) 95-113; ook in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, LVI (1975) 95-113.

I. DELENUS' LEVENSLÖOP

Delenus moet tegen of omstreeks 1500 geboren zijn: hij werd althans op 4 april 1516 als student te Leuven ingeschreven. Hij gaf toen op afkomstig te zijn uit Balen, diocees Luik. Dezelfde geboorteplaats vermeldde hij meer dan twintig jaar later in een passage in zijn ongedrukt gebleven *Arthrotheca* waarop Trapman voor 't eerst heeft gewezen.³ Wijnman heeft gemeend, dat Delenus geboortig zou zijn van Balen nabij Verviers, thans provincie Luik.⁴ Tot het bisdom Luik behoorde tot 1559 echter nog een ander Balen, thans in het oosten van de Belgische provincie Antwerpen, in de Kempen. Daar Delenus met de woorden 'mea patria' van Brabant spreekt, is hij zeker afkomstig uit Balen in Antwerpen, niet uit het Balen in de provincie Luik.

Te Leuven is Delenus zoals gebruikelijk begonnen in de faculteit der *artes*. Daar hij zich later, op het titelblad van zijn *Novum Testamentum*, baccalaureus noemt, moet hij de studie in de *artes*, waarvoor twee jaar stonden, hebben voltooid en als *magister artium* zijn intrede hebben gedaan in de theologische faculteit. Daar moest men vierenhalf jaar studeren om het laagste baccalaureaat, de graad van *baccalaureus biblicus* (tevens de laagste graad in de theologie) te verwerven.⁵ Dat Delenus te Leuven ook onderwijs genoten heeft van professoren van

³ Trapman, 'Delenus en de bijbel', 99 met noot 21.

⁴ H. F. Wijnman, Bespreking van *Alardus Aemstelredamus en Cornelius Crocus* door A. J. Kölker, *Maandblad Amstelodamum*, LI (1964) 23; dezelfde, *Project voor een vervolg op het Nieuw Ned. Biogr. Woordenboek*. Bijlage bij *Jaarboek van de Maatschappij der Ned. Letterkunde 1962-1963* (Leiden, 1963) 39. Voor het vervolg: het Rijksarchief te Antwerpen deelt mij mee, dat voor de periode in kwestie geen archieven uit Balen in Brabant bestaan waaruit Delenus' geboortedatum kan blijken, maar dat de familienaam in het Brabantse Balen later nog veel voorkomt, meestal geschreven als Delien. Voor Delenus' woorden 'Brabantia ubi mea est patria', zie Trapman 99 noot 21.

⁵ Ik neem op grond van Delenus' carrière en publicatie, zijn *Novum Testamentum*, aan, dat hij baccalaureus in de theologie was. Ook de faculteit der rechten, waarin de meeste geestelijken die voortstudeerden zich bekwaamden, en de medische faculteit kenden echter het baccalaureaat. E. van Eijl, 'Louvain's Faculty of Theology during the Fifteenth and Sixteenth Centuries', *Louvain Studies*, V (1974-1975) 219-233. Zie ook J. Roegiers, ed., *550 jaar Universiteit Leuven* (Leuven, 1976) 327, 246, 283.

het in 1518 gestichte Collegium Trilingue, is mogelijk. De mening, dat Delenus dominicaan is geweest,⁶ berust op de onjuiste identificatie met de Utrechtse predikheer Wouter die zich omstreeks 1510 openlijk tegen kerkelijke misstanden keerde.

Zijn neiging tot nieuwe ideeën toonde Delenus niet alleen in zijn studie van Grieks en Hebreeuws, maar ook in de reis die hij voor of in 1522 heeft gemaakt naar Wittenberg.⁷ In 1519 had de Leuvense theologische faculteit Luthers opvattingen veroordeeld; in de daarop volgende jaren werd Wittenberg het reisdoel van verscheidene Nederlandse hervormingsgezinden, onder hen Hendrik van Zutfen (1520/1521), Hinne Rode (1520/1521 en 1523), Jac. Praepositus (1521 en 1522), Gerard Geldenhauer (1525) en de Antwerpse onderpastoor Nic. van der Elst.

Dat Delenus scholarch te Alkmaar is geweest,⁸ is welhaast onmogelijk: als toenmalige scholarchen van Alkmaar zijn bekend P. Nannius (1522/1523 – voor 1536) en Hobingius (1537 –).⁹ Hoogstens zou Delenus 'praeceptor' geweest kunnen zijn, maar veel tijd rest daarvoor niet, althans niet tussen de verwerving van een baccalaureaat in op zijn vroegst 1523 en een vermoedelijk in dat zelfde jaar te Haarlem aanvaard leraarschap, te minder daar in Delenus' studie jaren ook nog zijn Wittenbergse reis viel. In A. Vissers geschiedenis van de Latijnse school te Alkmaar blijft Delenus o.i. terecht onvermeld.

Waarschijnlijk is de Mr Wouter Henricz. die van 1523 tot 1527 te Haarlem van stadswege lessen gaf in het Grieks en Hebreeuws 'voir de scolieren ende alle geleerde, die se begeerden te horen' dezelfde als

⁶ Nog F. F. Blok, 'Quelques humanistes de la Jérusalem de l'occident' in: *Humanists and Humanism in Amsterdam* (Amsterdam, 1973) 9-32, zie p. 10.

⁷ Trapman ('Delenus en de bijbel', 99), aan wiens opmerkzaamheid ook de informatie over Delenus' Wittenbergse reis te danken is, dateert deze 'voor 1525'. In mei 1522 echter zijn de myriaden reliquieën van de Wittenbergse slotkerk, die Delenus zegt gezien te hebben, voor 't laatst uitgesteld. Een jaar later werd volstaan met de plaatsing van weinige stukken op het hoofdaltaar. P. Kalkoff, *Ablass und Reliquienverehrung an der Schlosskirche zu Wittenberg* (Gotha, 1907). In C. E. Foerstemann, *Album academiae Witebergensis ab a. Ch. MDII usque ad a. MDLX* (Leipzig, 1841) heb ik Delenus onder de jaren 1510 tot 1525 niet gevonden.

⁸ Wijnman, *Project*, 39.

⁹ A. Visser, *Latijnse school en gymnasium te Alkmaar* (Alkmaar, 1954).

onze Wouter Deleen.¹⁰ Reeds te Haarlem was Mr Wouter bij de vroedschap 'suspect van eenige erreuren'.

In juli 1533 aanvaardde Delenus zijn goed gesalarieerd 'professoraat' te Amsterdam. Zijn inaugurele rede hield hij in het St. Paulus-klooster.¹¹ Sindsdien doceerde hij – in het Latijn – Grieks en Hebreuws in de rederijkerskamer boven de oude waag op de Dam, dagelijks twee colleges. Tot zijn talrijk gehoor behoorden zowel leerlingen van de Latijnse school, begeleid door hun rector Corn. Crocus, als geletterde burgers. Als stof voor zijn onderricht nam hij Nieuwe en Oude Testament. In 1535 behandelde hij 's zaterdags het Johannes-evangelie. Spoedig rees tegen hem verdenking van lutherij en anabaptisterij. In september 1534 maande de graaf van Hoogstraten, stadhouder-generaal van Holland, Zeeland en West-Friesland, het stadsbestuur de 'suspecte' Delenus met 1 mei 1535 te ontslaan.¹² Tot op 9 juni van dat jaar kreeg hij salaris. Inmiddels had hij een bescheiden en geheel onbedoeld aandeel gehad in de aanslag op Amsterdam en met enige zeer vooraanstaande Wederdopers aan een geheime conferentie deelgenomen, die vermoedelijk tot doel had, de mogelijkheid te onderzoeken van een vreedzame overgave van het door de Dopers bezette Munster aan de Brusselse regering.

In juli 1535, wanneer de verhoren van de Anabaptisten plaats hebben, is Delenus niet meer in Amsterdam. Voor schepenen van deze stad worden verklaringen afegelegd waarin zijn rechtzinnigheid inzake eucharistie en heiligenverering in verdenking wordt gebracht. Zijn

¹⁰ B. W. Hoffmann, *Beknopte geschiedenis van het gymnasium te Haarlem* (Haarlem, 1889) 5. De identificatie is voorgesteld door N. van der Blom, 'Mr. Wouter Deleen in Amsterdam, Haarlem en Londen', *Maandblad Amstelodamum*, LVI (1969) 49-52. Is ze juist, dan kan de door Trapman ('Delenus en de bijbel', 95) gesignaleerde Petrus Walteri niet Wouters vader zijn. Dat voor de opvoering van Euripides' *Hecuba* in het Grieks te Haarlem in 1526 Mr Wouter verantwoordelijk was (P. N. M. Bot, *Humanisme en onderwijs in Nederland* (Utrecht/Antwerpen, 1955) 186), is niet waarschijnlijk: daarvoor zal zich veeleer een leeraar van de school hebben ingezet.

¹¹ C. Crocus *apud* J. G. de Hoop Scheffer, 'Beschuldigingen tegen Mr. Wouter te Amsterdam in 1536' in: W. Moll en J. G. de Hoop Scheffer, ed., *Studiën en Bijdragen* (2 dln; Amsterdam, 1870-1872) II, 470-474, zie 472. De kapel van het St. Paulus-klooster biedt sinds 1586 de Waalse gemeente onderdak; H. H. Bolhuis, 'En feuilletant nos plus anciens registres (II)', *Echo des Eglises Wallonnes*, XIV (1962), nr. 5, 2-3.

¹² Wijnman, 'Wouter Deelen', 49-50.

zaak wordt zelfs bij het Hof van Holland aanhangig gemaakt¹³ en blijkens een in dit verband nog niet benutte aanwijzing had de president van het Hof, Gerrit van Assendelft, in januari 1536 een geding tegen Delenus in voorbereiding.¹⁴ Deze blijkt zich dan opnieuw te Haarlem te bevinden.¹⁵

Vanaf 1538 echter treft men Delenus in Engeland.¹⁶ Zijn verblijf aldaar was de autoriteiten hier te lande niet onbekend. Een rapport¹⁷ voor de stadhouder Van Hoogstraten uit 1539 betreffende verdachte personen maakt – wat tot dusver onopgemerkt bleef – melding van

M(aistr)e Woutre qui est en Engleterre aiant quelque(s) biens d'abaye en mains, que le Roy luy auroit donné. Dont au mémoire du p(ersonna-?)ge.

Delenus schijnt dus van Hendrik VIII inkomsten uit onteigend kloostergoed gekregen te hebben. Tevens kreeg hij de functie van koninklijk 'biblioscopus'. Wat deze betrekking inhield is onduidelijk. Wijnman en Horst¹⁸ meenden: bibliothecaris. Maar de bibliothecarissen van Hendrik VIII zijn bij name bekend¹⁹ en onder hen is geen Delenus. Later opperde Wijnman,²⁰ dat de functie in verband stond met 's konings opheffing van de kloosters in de jaren 1536 tot 1540. Dit is een

¹³ *Ibidem*, 53.

¹⁴ Op 18 januari 1536 meldde R. Brunt, procureur-generaal van het Hof van Holland, uit Amsterdam aan de stadhouder, de graaf van Hoogstraten, dat hij, Brunt, de president van het Hof, G. van Assendelft, zou aansporen, zijn 'articulen' tegen 'Mr. Pieter Montphoert ende Mr. Wouter' gereed te maken. Zie Brunts brief in: G. Grosheide, *Bijdrage tot de Geschiedenis der Anabaptisten in Amsterdam* (Hilversum, 1938) 293-295; de vermelding van Mr Wouter op p. 295. Over Van Montfoorts contact met Delenus: Wijnman, 'Wouter Deelen', 51.

¹⁵ Wijnman, 'Wouter Deelen', 55.

¹⁶ Trapman, 'Delenus en de bijbel', 97: op 31 december 1538 dateerde Delenus enige geschriften opgedragen aan Hendrik VIII.

¹⁷ *Memoire pour M. le Comte de Hooghstraeten, gouverneur de Hollande, de ce que a esté ordonné, conclut et advisé es affaires du pays aux mois d'auoust, septembre et octobre 1539, estant la royne au dict pays et depuis son partement.* –Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage. Collectie Ambtenaren van het Centraal Bestuur tijdens Karel V, n. 66, fol. 19. Op de vermelding van Delenus in dit stuk ben ik attent gemaakt door J. C. Grayson, London, die ik hiervoor hartelijk dank.

¹⁸ Wijnman, 'Wouter Deelen', 57. I. B. Horst, *The Radical Brethren* (Nieuwkoop, 1972) 75.

¹⁹ A. Esdaile, *The British Museum Library. A Short History and Survey* (London, 1946) 22, 240-242.

²⁰ H. F. Wijnman, *Bespreking van Alardus Aemstelredamus*, 23.

gelukkiger gissing. De opheffing van de kloosters had de acute verspreiding van de kloosterbibliotheken tot gevolg. Nu blijkt, dat omstreeks 1540 opmerkelijke aantallen boeken uit kloosters terecht zijn gekomen in de bibliotheek van de koning.²¹ Het kan zijn dat Delenus een taak gehad heeft in de selectie en verwerving van boeken uit kloosters voor de koninklijke bibliotheek. Even goed echter kan hij belast zijn geweest met de controle van boekerijen van bv. scholen en colleges ten einde die te zuiveren van scholastieke theologie en andere geantiqueerd geachte literatuur: ook daarvoor stelde Hendrik VIII functionarissen aan.²²

Uit de Londense periode dateren verscheidene in MS. bewaarde theologische werken van Delenus' hand.²³ In druk verscheen zijn *Novum Testamentum* (Londen, 1540), een lichte bewerking van Erasmus' Latijnse vertaling van het Nieuwe Testament, met korte aantekeningen, waarin Trapman de invloed van Guil. Budé gesignaleerd heeft.

Het overige van Delenus' loopbaan is beter bekend en behoeft hier slechts vluchtig geschetst. In 1550 werd hij, naast M. Micron, door Edward VI benoemd tot dienaar van de Nederlandse vluchtelingengemeente in Londen. In dit ambt gaf hij één van de drie wekelijkse 'collationes', lessen met discussie, die in de Londense gemeente naast de zondagse dienst plaats hadden; Delenus hield in het Latijn collationes over Genesis.²⁴ Na de dood van Edward in 1553 moesten de Protestanten Engeland verlaten. Delenus vestigde zich met andere vluchtelingen te Emden, hielp er J. Utenhove met het nazien van diens Nederlandse vertaling van het Nieuwe Testament,²⁵ gaf openbare lessen Grieks en vertaalde er Sleidanus' *De statu religionis commentarii*

²¹ C. E. Wright, 'The Dispersal of the Libraries in the Sixteenth Century' in: F. Wormald and C. E. Wright, ed., *The English Library before 1700* (Londen, 1958) 148-175, zie 161.

²² *Ibidem*, zie 165.

²³ Trapman, 'Delenus en de bijbel', 97-98. Voor het volgende, *ibidem*, 104.

²⁴ Zie de brieven van M. Micron en J. Utenhove uit 1551 in: H. Robinson, ed., *Original Letters Relative to the English Reformation* (2 dln; Cambridge, 1847) II, 575 en 587.

²⁵ Delenus' aandeel in deze vertaling wordt vermeld in de Voorrede (fol. 4 v.) tot *Het Nieuwe Testament, dat is, het nieuwe Verbond onzes Heeren Jesu Christi, na der Griekschers waerheyt in Nederlandsche sprake grondlick end trauwlick overghezett*. Ghedrukt te Emden by Gellium Ctematium. An. 1556. Novemb. 3.

in het Nederlands. Toen Mary Tudor door Elisabeth was opgevolgd, keerde Delenus in 1559 naar Londen terug. Hij overleed er in 1563.

II. ONDERWIJS NIEUWE TESTAMENT TE AMSTERDAM.
UITLEGGING VAN JOH. 6 : 51

Informatie over Delenus' onderwijs te Amsterdam bieden de protocollen van twee op 5 augustus 1535 voor schepenen afgelegde getuigenverklaringen. De getuigenissen zijn die van Cornelius Crocus,²⁶ de goed katholieke rector van de Latijnse school, en van diens vriend de priester Nivenius (= Marten Dircxz.).²⁷ De acte van Nivenius' verklaring is gedateerd 5 augustus 1535, die van Crocus 5 augustus 1536. Daar echter Crocus getuigde ten overstaan van de schepenen Gerrit Andriesz. en Klaas Loen Fransen, staat vast dat ook Crocus getuigde in 1535 en niet in 1536. De genoemde Gerrit en Klaas behoorden tot de schepenen van 1535, niet tot die van 1536.²⁸

Volgens Nivenius, die Delenus' colleges zo'n vijf keer had bijgewoond en hem het Johannes-evangelie had horen uitleggen, overtrad hij op twee manieren de keizerlijke plakkat. Ten eerste doordat hij 'nyet alleen en exponeerde nade letter, maer daer bij brocht vele vreemde exposicien', ten tweede doordat hij het evangelie niet behandelde 'secundum ferias et dominicales, maer gansselick ende all gelijk dat bij St. Jan bescreven is'. Beide bezwaren zien op het plakkaat van Karel V van 24 september 1525, opnieuw in Holland afgekondigd op 14 maart 1527,²⁹ dat de schoolmeesters verbood andere boeken in hun onderwijs te gebruiken dan werken voor de studie van grammatica, logica en retorica, 'welverstaende datmen up sonnedagen ende heilige

²⁶ Gepubliceerd door De Hoop Scheffer, 'Beschuldigingen', 472-474. Cf. n. 27, en zie de Appendix bij dit artikel.

²⁷ Gepubliceerd door G. Grosheide, 'Verhooren en vonnissen der Wederdoopers, betrokken bij de aanslagen op Amsterdam in 1534 en 1535', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, XLI (1920) 1-197. Beide verklaringen zijn samen opgenomen in Wijnman, 'Wouter Deelen', 46-49 en A. J. Kölker, *Alardus Aemstelredamus en Cornelius Crocus* (Nijmegen/Utrecht, 1963) 199-201. Zie Appendix.

²⁸ Zie de schepenenlijsten in: *Handvesten, ofte Privilegien, Handelingen, Costumen, ende Willekeuren der Stadt Aemstelredam* (Amsterdam, 1639), fol. b3 r.

²⁹ P. Frédéricq, ed., *Corpus documentorum inquisitionis Neerlandicae* (5 dln; Gent/'s-Gravenhage, 1889-1902) V, 1-5 en 190.

dagen dat evangelie ende d'epistole van dien dage sal mogen exponeren grammaticaliter et non mistice'.

Volgens Nivenius overschreed Delenus de grens van grammaticale uitlegging door 'vreemde exposicien' op te dissen. Hij bedoelt ongetwijfeld, dat Delenus zich begaf op dogmatisch-theologisch terrein. Maar in plaats van zo'n 'grensoverschrijdende' verklaring expliciet te vermelden, zegt hij dat Delenus interpretaties van Nonnus placht mee te delen.³⁰ Daar het citeren van Nonnus niet noodzakelijk een inbreuk betekent op een grammaticale tekstverklaring, lijkt Nivenius' klacht ondoeltreffend geadstrueerd. Ze is weinig meer dan een insinuatie.

Nivenius' tweede objectie was, dat Delenus niet de liturgische evangelie- en epistellezingen van de betreffende dag volgens kerkelijk jaar en heiligenkalender las, maar het integrale Johannes-evangelie behandelde vanaf het begin in geregelde orde voorwaarts. Hiermee overtrad Delenus inderdaad het plakkaat, dat alleen toestond de pericopen van de dag te expliceren. In dit verband kan melding worden gemaakt van een bibliografisch curiosum, dat erop wijst, dat ten behoeve van het in het plakkaat bedoelde onderwijs speciale schooledities voor de lectuur van Griekse nieuwtestamentische pericopen zijn vervaardigd. In de Leidse U.B. berust een klein boekje (16° in 8-en; 86 × 60 mm) getiteld *Evangeliorum dominicalium, ac aliorum Festorum libellus*. Het boekje bevat geen aanduiding van plaats, jaar en drukker, en is ongepagineerd. Het telt 96 bladen.³¹ Behalve in de titel en de errata bevat het alleen Grieks en wel de tekst van liturgische schriftlezingen uit de evangeliën voor het kerkelijk jaar. Zeer waarschijnlijk is dit een exemplaar – het enig resterende? – van de uitgave van evangeliepericopen die, volgens het voorwoord tot een uitgebreide herdruk verschenen te Keulen in 1545,³² gedrukt is door Rescius te Leuven. Het bestaan van de onderhavige Rescius-druk is door bibliografen wel

³⁰ Trapman, 'Delenus en de bijbel', 105 merkt op, dat Delenus ook in zijn *Novum Testamentum* naar Nonnus verwijst, zeven maal, en wel naar de Latijnse vertaling vervaardigd door C. Hegendorphinus. Een editie hiervan verscheen bij Jacobus Bogardus te Parijs in 1542.

³¹ De signatuur luidt 1370 G 37. De katernen A en B zijn niet aanwezig; de titel staat op fol. C 1 r. Collatieformule: C-O⁸.

³² *Euangelia et epistolae dominicorum festorumque dierum, eo, quo in templis legi ordine consueuerunt. Nunc primum è biblijis collecta*. Coloniae Martinus Gymnicus excudebat. Anno M. D. XLV. Een exemplaar is in Amsterdam U.B.,

verondersteld, een exemplaar echter nergens gelocaliseerd. Door Nijhoff-Kronenberg is deze druk geregistreerd onder nr. 0481 en gedateerd c. 1540. Deze datering berust denkkelijk alleen op de overweging, dat de Rescius-druk ouder moet zijn dan de Keulse herdruk van 1545. Een datering korter na 1530 is evenwel aannemelijk gezien Rescius' activiteit op het verwante gebied van schooluitgaafjes van delen van het Griekse Nieuwe Testament in 1531 en 1534.³³

Delenus intussen weigerde van deze typische schooleditie met uitsluitend fragmenten gebruik te maken. Hij verkoos, volgens echt humanistische zienswijze, een integrale, ononderbroken en in zoverre meer authentieke tekst. Terecht heeft Blok er in dit verband aan herinnerd, dat Erasmus in zijn *Methodus* bepleit heeft, passages uit de Schrift niet geïsoleerd te lezen, maar in hun context.³⁴ Erasmus waarschuwt, dat wie de bijbel citeert, hem direct in de bronnen moet raadplegen. Bij het aanhalen van gesproken woorden dient men rekening te houden met de omstandigheden waarin ze gesproken zijn en met wat voorafgaat en volgt. In kerkelijke context³⁵ had Zwingli al in 1518 het kapittel te Zürich aangekondigd voornemens te zijn, 'mit Gottes Hilff zuo predigen das heilige Evangelium Matthaëi, gantz, ein anderen nach, und nit die Evangelia dominicalia zerstuecket'. Luther heeft in de zondagse hoofddienst nooit het pericopensysteem door *lectio continua* vervangen, doch op weekdagen heeft hij, vanaf 1530, grote delen van Mattheus en Johannes van voor naar achter in zijn preken doorlopen.

De continue Griekse tekst van Johannes konden de bezoekers van Delenus' colleges in 1535 volgen in een handzame, betaalbare en recente schooluitgave. Op 19 december 1534 had Rutger Rescius te

signatuur OK 66-172. Vgl. M. Maittaire, *Annales typographici ab anno MDXXXVI ad annum MDLVII* (5 dln; 's-Gravenhage/Londen, 1719-1741) IIIb, 631 noot e. Zie ook R. Breugelmans in *Quaerendo*, VII (1977) 196-197.

³³ Nijhoff-Kronenberg 322-324, 326; 2419-2422, met verwijzing naar Darlow & Moule III, 4607. E. Reuss, *Bibliotheca Novi Testamenti Graeci* (Brunswijk, 1872) 36-37 (onvolledig).

³⁴ Blok, 'Quelques humanistes', 12 met verwijzing naar *Methodus*, in *Desiderius Erasmus Roterodamus. Ausgewählte Werke*, H. en A. Holborn, ed. (München, 1933) 158, rr. 22-25. Zie ook *Ratio seu methodus*, *ibidem* 285.

³⁵ *Heinrich Bullinger, Reformationgeschichte*, J. I. Hottinger en H. H. Vögeli ed. (3 dln; Frauenfeld, 1838-1840) I, 12 (de verwijzing dank ik aan Th. Korteweg); G. Ebeling, *Evangelische Evangelienauslegung. Eine Untersuchung zu Luthers Hermeneutik* (München, 1942; fotomech. herdr. Darmstadt, 1969) 21-29.

Leuven een separaat *Evangelium secundum Johannem. Graece* gedrukt.³⁶ Exemplaren van deze editie kunnen zeer wel zo spoedig in Amsterdam geweest zijn, dat Delenus er tot cap. 6 in gevorderd was, toen hij tegen mei 1535³⁷ moeilijkheden kreeg over zijn uitleg van Joh. 6 : 51. De mening van Van der Blom als zou Delenus het Grieks van Johannes hebben moeten dicteren³⁸ bij gebrek aan een schooltekst, gaat uit van de onderstelling dat Delenus ook vóór 1535 de Griekse tekst van Johannes behandeld zou hebben. Hierop wijst echter niets. In 1533 en 1534 kan hij zeer wel paulinische of katholieke brieven, Psalmen³⁹ of profane auteurs gelezen hebben. Van der Blom heeft zelf met recht aannemelijk gemaakt, dat Rescius' evangeliën begin 1535 in gebruik genomen zijn te Gouda.⁴⁰ Tezelfder tijd moet Rescius' editie van Johannes beschikbaar geweest zijn te Amsterdam. In het gebruik van Rescius' uitgave in Delenus' lessen tekent zich de invloed af van het Leuvense Collegium Trilingue op de beginfase van het hoger onderwijs in het Nieuwe Testament te Amsterdam.

Slechts over één plaats in het Nieuwe Testament zijn bijzonderheden bekend van de tekstverklaring die Delenus te Amsterdam heeft gegeven, nl. Joh. 6 : 51. In zijn voor schepenen afgelegde verklaring getuigde Crocus, met de leerlingen van zijn school dikwijls de zaterdagse lessen van Delenus over Johannes te hebben bijgewoond. Op zekere keer, toen Delenus gekomen was aan Joh. 6 : 51, was Crocus hem in de rede gevallen om zijn eigen scholieren te vrijwaren voor het gevaar van Delenus' onrechtzinnige explicaties, en had hij hem het zwijgen opgelegd. Na de les hadden Crocus en Delenus de gedachtenwisseling voortgezet. Het meningsverschil betrof de betekenis van de woorden: 'tbroot dat ick geven zall, dat is mijn vleijsch, dwelck ick geven zal voer tleven des werelts'.

³⁶ Nijhoff-Kronenberg 2422. Met de druk van dit evangelie completeerde Rescius zijn serie apart uitgegeven gedeelten van het Griekse N.T., die tesamen het eerste in de Nederlanden gedrukte Griekse N.T. (1531-1534) vormen. Zie n. 33 en aantekening bij Nijhoff-Kronenberg 2419.

³⁷ Volgens Nivenius' verklaring van augustus 1535 had het incident over Joh. 6 : 51 'onlancx' plaats gehad. Dat moet betekenen: kort voor het eind van Delenus' lessen in mei 1535.

³⁸ Van der Blom, 'Mr. Wouter' (cf. n. 10), 49.

³⁹ Nijhoff-Kronenberg 322-325.

⁴⁰ N. van der Blom, 'Een Gouds schoolprogram gedateerd en nader besproken', *Hermeneus*, XLIII (1971) 64-71, zie 65.

Terloops zij aangestipt, dat de passage die Crocus uit Johannes citeerde in het proces-verbaal geboekstaafd is in een vorm die beslist niet op de vulgata teruggaat. De vulgata is in het betreffende vers korter dan de Erasmiaanse Griekse (i.e. de Byzantijnse) tekst, doordat zij geen equivalent voor het tweede bijvoeglijke bijzinnetje 'dwelck ick geven zal' bevat. De langere tekstvorm welke Crocus voor schepenen citeerde was in 1535 reeds verbreid in tal van uitgaven van Latijnse, Duitse en Nederlandse vertalingen, die deels op elkaar, maar uiteindelijk op de Griekse tekst van Erasmus teruggaan. Crocus was kennelijk genoeg humanist om zonder bezwaar de Griekse tekstvorm als grondslag van tekstverklaring te aanvaarden, ten koste van de vulgata en van de liturgische tekstvorm van Joh. 6 : 51 in het missale.⁴¹

De interpretatie van Delenus nu was, dat in de woorden 'Het brood dat ik geven zal' het futurum staat voor een 'praeteritum of perfectum', want 'de Hebreuschen gebruycken het futurum voor tpreterito oft perfectum'. Men moet dus interpreteren: Het brood dat ik *gegeven heb*. Met deze woorden zou Jezus bedoeld hebben op het manna dat tijdens de woestijnreis 'den ouden vaderen gegeven was'.⁴² De hele zin zou overeenkomstig Delenus' uitleg als volgt geparafraseerd kunnen worden: Het brood dat ik, als praexistentie Christus, aan de Hebreëen in de woestijn gegeven heb, dat was mijn vlees; reeds toen gaf ik mijzelf voor het leven der wereld.

Allereerst behandelen wij de vraag, hoe Delenus heeft kunnen beweren dat 'ik zal geven' een futurum is dat staat voor een praeteritum of perfectum. De verklaring moet gezocht worden in zijn kennis van de Hebreeuwse grammatica. Zijn vooronderstelling is nl. dat Jezus Hebreeuws sprak. Voorts gebruikte hij, met alle hebraïci van zijn tijd, de term 'futurum' voor wat in de hebreeuwse grammatica thans imperfectum genoemd wordt.⁴³ Zestiende-eeuwse hebraïci dan hadden met

⁴¹ Joh. 6 : 44-51 is het evangelie van quateremper-woensdag na Pinksteren, ook reeds in het *Missale Trajectense* als verschenen te Leiden in 1514 en te Middelburg in 1540 (Nijhoff-Kronenberg 1529, 1531; 's-Gravenhage, K.B., 226 A 3 en 225 F 1, fol. xcii).

⁴² Deze laatste opheldering van Delenus' visie staat niet in de verklaring van Crocus, maar in die van Nivenius, die door Crocus over het incident was ingelicht en er voor schepenen mededeling van deed.

⁴³ I. Reuchlin, *De rudimentis hebraicis* (Pforzheim, 1506) 585: er zijn in het Hebreeuws drie tempora, praesens, praeteritum, futurum. Bedoeld zijn resp. participia, perfectum, imperfectum. - Nic. Clenardus, *Tabula in grammaticen*

recht geconstateerd, dat het 'futurum' (imperfectum) soms de betekenis van een verleden tijd heeft. Sanctes Pagninus b.v. wijdde in zijn *Observationes in linguam Hebraicam*⁴⁴ een heel hoofdstuk aan het verschijnsel dat in het Hebreeuws de tempora verregaand elkaars functies kunnen vervullen en voor elkaar optreden. Hierin schreef hij o.a.: 'Futurum accipitur vice praeteriti', vooral indien voorafgegaan door 'āz ('toen' adv.). Voorbeelden gaf hij uit Ex. 15 : 1 (*jāšir*) en Num. 21 : 17. Ook in zijn *Hebraicae institutiones*⁴⁵ leest men: 'Futurum ponitur aliquando vice praeteriti', – volgt een lange reeks voorbeelden. Eerder had reeds de Spanjaard Diego Lopez Zúñiga in een aanval op Erasmus' *Instrumentum Novum* geschreven: 'De Hebreeuwse taal heeft slechts twee tempora, nl. het praeteritum en het futurum. Deze treden onderling in elkaars plaats op, dwz. het ene tempus wordt soms gezet in plaats van het andere: het praeteritum voor het futurum, en het futurum voor het praeteritum.'⁴⁶ Delenus' mededeling 'Dat de Hebreuschen gebruycken het futurum voor tpraeterito' gaf dus courante (en juiste) informatie weer.

In de woordenwisseling tussen Delenus en Crocus had de laatste niet willen aannemen, dat een futurum pro praeterito bestond, en Delenus tegengeworpen: 'Gheeft mij een exempel op een andere plaets in de scripture, daer tfuturum pro praeterito meer gebruyckt wordt'. Delenus had geantwoord, dat hij zulke plaatsen kende, maar ze niet op staande voet kon produceren. Crocus schijnt hier triomferend uit geconcludeerd te hebben, dat Delenus was verslagen, en veilig van een verdachte en onhoudbare exegese kon worden beschuldigd.

Toch zou Delenus, had hij de gelegenheid tot zoeken gehad, overtuigende parallellen hebben kunnen aanvoeren. Een futurum pro praeterito komt inderdaad voor in bijv. Ps. 66 : 6b LXX. Voor 'zij trok-

Hebraeam (Parijs, s.a., voorwoord 30 jan. 1529) 17: 'Tempora habent quatuor, Praeteritum, Benoni (hoc est, participium praesens), Paul (id est participium praeteriti passivi) et futurum' en vgl. p. 18, waar onder het hoofd 'Futurum' het paradigma *ēfqōd* volgt.

⁴⁴ Sanctes Pagninus, *Observationes in linguam Hebraicam* (Parijs, 1546) cap. viii: 'Vnum tempus pro altero poni'.

⁴⁵ Idem, *Hebraicarum institutionum libri IIII* (Parijs, s.a. [1549?]) 261.

⁴⁶ Jac. Lopis Stunica, *Annotationes contra Erasmum Roterodamum, in defensionem tralationis Novi Testamenti* (Alcala, 1520), best toegankelijk in: J. Pearson et al., ed., *Critici Sacri* (9 dln; Londen, 1660) IX, col. 3450, rr. 64-68, sub Mt. 1 : 23.

ken door' heeft het Hebreeuws het imperfectum (*ja'abru*) in de zin van een verleden tijd. De LXX vertaalt met een futurum (*διελεύσονται*), een duidelijk geval van futurum pro praeterito in het Grieks, reeds gesignaleerd door Gregorius van Nazianze.⁴⁷ Uiteraard is dit geval te wijten aan te slaafse weergave van het Hebreeuwse voorbeeld. In het hele Nieuwe Testament komt geen enkel geval van een futurum pro praeterito voor; ook niet in Openb. 13 : 8, waar Delenus later, in zijn *Novum Testamentum*, een futurum pro praeterito heeft gezien in 'zij zullen aanbidden', ten onrechte.⁴⁸

Stéunend derhalve op zijn kennis van de Hebreeuwse grammatica las Delenus in de woorden 'Het brood dat ik geven zal is mijn vlees' niet, zoals Crocus verlangde, een voorzegging van de eucharistie en de presentie van Christus in het eucharistisch brood. Volgens Delenus vormen de woorden geen voorzegging, maar een terugblik van Christus, die verklaart dat de Hebreëen eertijds in het manna hem zelf hebben ontvangen.

Twee auteurs hebben gemeend, dat de duiding van het brood in Joh. 6 : 51 als slaande op het manna van Exodus, zoals Nivenius die (op gezag van Crocus) aan Delenus toeschreef, niet de interpretatie van Delenus kan zijn geweest. Blok heeft vermoed,⁴⁹ dat Delenus met zijn exegese geprobeerd heeft de woorden 'Het brood dat ik geven zal, enz.' te betrekken niet op de eucharistie, maar op de kruisdood. Trapman heeft hiertegen met recht ingebracht,⁵⁰ dat op het punt waartoe Jezus' leven in Joh. 6 gevorderd is ook de kruisiging nog in de toekomst ligt, zodat bij Bloks interpretatie het futurum 'ik zal geven' geen futurum pro praeterito kan zijn, wat Delenus nu juist bepleitte. Trapman meent daarom, dat Delenus 'Het brood dat ik geven zal is mijn vlees' betrokken heeft op de incarnatie, welke op het moment waarop de woorden in het verhaal werden gesproken inderdaad in het verleden lag.

Er is echter reden om Nivenius' berichtgeving betrouwbaar te achten en de aan Delenus toegeschreven interpretatie van 'het brood' als het manna inderdaad te beschouwen als de uitleg van Delenus zelf. Hoe bizar deze uitleg ook lijkt, hij wordt volkomen begrijpelijk indien bezien in het licht van Delenus' hermeneutiek. Deze zette hij uitvoerig

⁴⁷ Gregorius Nazianzenus, *Oratio XXIX, de Filio*, Migne, P.G. 36, col. 80.

⁴⁸ Het geval is gesignaleerd door Trapman, 'Delenus en de bijbel', 102.

⁴⁹ Blok, 'Quelques humanistes', 12.

⁵⁰ Trapman, 'Delenus en de bijbel', 100.

uiteen in het voorwoord waarmee hij zijn *Novum Testamentum* aan Hendrik VIII opdroeg. Hij dateerde dit voorwoord in 1539, maar overeenkomstige opvattingen legde hij al neer in zijn *De timore Domini*⁵¹ waarvan het handschrift is gedateerd in 1538. Dat Delenus in 1535 te Amsterdam reeds in dezelfde geest dacht, is geen te boude veronderstelling.

De taak van de uitlegger van het Nieuwe Testament is het, meent Delenus, de nauwkeurige overeenstemming die er tussen Nieuwe en Oude Testament is in het licht te stellen. Het Oude Testament beschrijft nl. exact dezelfde heilsfeiten als het Nieuwe, maar wat het Oude nog meedeelt in typen, in *figurae*, *umbrae* en *imagines*, biedt het Nieuwe in geest en in waarheid. Adam, Noach en Isaäk zijn typen van Christus, Eva van de kerk, Jacob van de Heilige Geest, zijn twaalf zonen van de twaalf apostelen, Israel van de kerk, enz. De voorafschaduwingen waarvan het Oude Testament vol is, zijn in het Nieuwe omgezet in realiteit, het vergankelijke in eeuwige werkelijkheid, de dode letter in waarheid, schaduw in concrete realiteit, vlees in Geest (*caro in spiritum*).

Weliswaar heeft dus het Oude Testament dezelfde inhoud als het Nieuwe en leert Mozes hetzelfde als Christus, maar het Oude spreekt *in figuris*, het Nieuwe *in veritate*, en als het Oude Testament niet *spiritualiter* wordt uitgelegd, blijft het duisternis, een dode letter, vlees. Wordt het echter geestelijk verstaan, dan blijkt 'het Nieuwe Testament in zekere zin niets anders te zijn dan de opheldering (*explanatio*) van het Oude'. Mozes blijkt, indien *spiritualiter* uitgelegd, 'uitsluitend over Christus geschreven te hebben'. Dienovereenkomstig behandelt Delenus grote stukken uit Genesis, de woestijnreis, de intocht en de geschiedenis van Israel om te tonen, waarvan dit alles de praefiguratie is. De Rode Zee bijv. is Christus' dood die van zonden reinigt, de woestijn is de geestelijke verlatenheid waarin de christen te strijden heeft tegen belagers.

Jammer genoeg geeft Delenus in zijn voorwoord geen duiding van het manna in de woestijn. Maar het bovenstaande rechtvaardigt de gedachte, dat niemand gretiger dan Delenus zich de traditionele en zeer verbreide⁵² voorstelling heeft eigen gemaakt, dat het manna een type

⁵¹ *Ibidem*, 109.

⁵² Vier getuigen uit velen: Augustinus, *Tractatus* 26 in Joh. 6 : 41-59: 'Hunc

van Christus was. De traditie die het manna als praefiguratie van Christus ziet is zo oud als I Cor. 10 : 3, waar reeds Paulus het manna als voorafbeelding van het avondmaalsbrood beschouwt. Delenus zal het manna allereerst op Christus zelf als de geestelijke spijs der gelovigen hebben willen duiden. Hij noemt immers de Rode Zee niet de type van het sacrament van de doop, zoals Paulus in I Cor. 10 : 1-2, maar van Christus' dood. Analooft hiearaan zal hij het manna in eerste instantie als type van Christus of van zijn lichaam hebben opgevat: zoals het woestijnvolk het manna nuttigde met de mond, neemt de christenheid Christus tot zich in het geloof en eigent zij zich hem op geestelijke wijze toe.

Het moge duidelijk geworden zijn dat Delenus dermate geobsedeerd was door de typologische verhouding tussen Oude en Nieuwe Testament, dat hij gaarne het manna als Christus geïdentificeerd zal hebben. Welnu, in zijn dispuut met Crocus verdedigde hij niets anders dan dat in Joh. 6 : 51 ook Jezus zelf al deze duiding had gegeven en het manna tot type van zichzelf had verklaard door te zeggen: het manna, dat was ik. Trapman⁵³ heeft het niet mogelijk geacht dat Delenus inderdaad heeft bedoeld (zoals Nivenius getuigde), dat Jezus in de woorden 'het brood dat ik gegeven heb is mijn vlees' naar het manna zou hebben verwezen als naar de type van zichzelf. Trapman wees erop, dat in Joh. 6 het manna steeds wordt voorgesteld als een brood dat uiteindelijk niet het leven kon geven, en dat het als zodanig gesteld wordt tegenover Christus die eerst recht leven geeft en het brood des levens is. Het past echter uitstekend in Delenus' hermeneutische visie, dat een type die op zichzelf doods en in vergankelijkheid bevangen is staat tegenover een antitype waaraan leven en eeuwigheid eigen is. Het door Trapman aangewezen verschil tussen manna en Christus is exact Delenus' verschil tussen Oude en Nieuwe Testament en sluit een typologische cor-

panem [bedoeld is: Christus als geestelijke spijs der gelovigen, niet als eucharistisch brood] significavit manna'. Petrus Lombardus, *Collectanea in Epist. Pauli I ad Cor., ad 10 : 3*, Migne, P.L. 191, col. 1619 A: 'manna enim Christum significavit'. Faber Stapulensis, *In Ev. Iohannis*, cap. vi: 'Manna erat panis de coelo descendens, sed non erat panis vitae, sed solum figura eius'. Corn. Hoen, *Avondmaalsbrief (1525)*: 'Zo was ook het manna in de woestijn het teken (*significabat*) van Christus, die als het brood des levens behoedde voor de eeuwige dood. Maar niet allen die het manna aten zijn voor die dood behoed, doch alleen diegenen die de toekomstige Christus in geloof genuttigd hebben'.

⁵³ Trapman, 'Delenus en de bijbel', 100-101.

relatie tussen manna en Christus volstrekt niet uit. Integendeel, juist omdat Oude en Nieuwe Testament zich tot elkaar verhouden als *caro* tot *spiritus*, kan het manna dat geen leven gaf de type zijn van Christus die het brood des levens is. Trouwens, Delenus behoeft in 't geheel niet zo gevoelig geweest te zijn voor de nuances van Johannes' betoog als Trapman en kan zeer wel zijn schema van type en antitype aan Joh. 6 hebben opgedrongen.

Zowel Trapman als Van der Blom⁵⁴ heeft nagegaan, of Delenus aan zijn merkwaardige uitleg van Joh. 6 : 51 heeft vastgehouden in zijn *Novum Testamentum* dat vijf jaar later, in 1540, te Londen uitkwam. Beide onderzoekers constateren, dat Delenus toen het futurum 'ik zal geven' gewoon als futurum heeft vertaald (*dabo*, met vulgata en Erasmus) en zich van verdere toelichting heeft onthouden. Dit laatste is niet geheel juist. In de marge heeft Delenus bij de woorden 'quam ego dabo', het tweede relatieve zinnetje, de verwijzing 'Luc. 22b' opgenomen. Dit is een verwijzing naar de instellingswoorden 'Dit is mijn lichaam, dat voor u gegeven wordt', Lc. 22 : 19. Bij die plaats in Lucas geeft Delenus omgekeerd de verwijzing naar Joh. 6 : 51. Zonneklaar heeft Delenus in 1540 het brood van Joh. 6 : 51 opgevat als het brood van het sacrament. Men hoede zich overigens voor de conclusie, dat zijn terugkeer tot een eucharistische duiding van Joh. 6 : 51 een wijziging in zijn avondmaalsopvatting weerspiegelt. Daarover hieronder.

III. DELENUS' THEOLOGISCHE POSITIE TOT C. 1540

Er is reden om aan te nemen, dat Delenus in zijn Hollandse jaren behoord heeft tot de Sacramentariërs, die Christus' reële presentie in het brood van het altaarsacrament loochenden. Ten eerste was, zoals bekend, deze opvatting zeer verbreid in de kringen van humanistisch geschoolde en theologisch geïnteresseerde vernieuwingsgezinden. Onder hen waren vooral tal van hoge ambtenaren, rectoren en leraren van Latijnse scholen. Delenus moet, tenzij het tegendeel blijkt, van meet aan tot deze categorie worden gerekend. Ten tweede pleit hiervoor, dat hij in nauw contact stond met de Wederdopers te Amsterdam en in sommige van zijn ideeën, zoals nog zal blijken, een uitgesproken verwantschap met bepaalde Dopers vertoont. Gezien deze affiniteit

⁵⁴ Trapman, *ibidem*, 101; Van der Blom, 'Mr. Wouter', 51.

moet men wel aannemen, dat Delenus in elk geval over het avondmaal verlichte opvattingen heeft gehuldigd.

Crocus zal daarom terecht Delenus van sacramentisme hebben verdacht.⁵⁵ Hij beging echter een vergissing door als grond voor deze verdenking Delenus' explicatie van Joh. 6 : 51 aan te voeren. Een niet-eucharistische duiding van Joh. 6 : 51 is namelijk zonder meer verenigbaar met de opvatting, dat in het avondmaalsbrood de *substantia Christi* present is. Luther bijv. heeft herhaaldelijk en met klem betoogd,⁵⁶ dat Joh. 6 met geen woord van het avondmaal rept; Erasmus geeft in zijn *Paraphrases* een niet-eucharistische verklaring van Joh. 6 : 51; beiden houden echter onverkort vast aan de reële presentie van Christus in het brood van het altaarsacrament. Delenus' interpretatie van Joh. 6 : 51 kan derhalve niet gelden als indicatie van een sacramentistisch gevoelen.

Omgekeerd impliceert een eucharistische interpretatie van v. 51, zoals Delenus die in 1540 in zijn *Novum Testamentum* voorstond, niet, dat hij toen de traditionele opvatting was toegedaan, dat in het avondmaalsbrood de *substantia Christi* reëel aanwezig was. Hij kan zeer wel erkend hebben, dat blijkens Joh. 6 : 51 het avondmaalsbrood Christus' vlees was, maar tegelijk deze gelijkstelling symbolisch of geestelijk hebben verstaan in de zin van Hoen, Zwingli, Bucer of Hoffman.

Delenus zal, kortom, sacramentistisch hebben gedacht, doch men mag dit niet afleiden uit zijn exegese van Joh. 6 : 51. Men kan slechts

⁵⁵ Van der Blom, 'Mr. Wouter', 50.

⁵⁶ O.a. in de preek voor Pflingstmitwoch 1527, W.A. 17 II 433, rr. 30 vv., waar hij waarschuwt, v. 51 'nicht (zu) zwingen auff das Sacrament des altars. Denn wer es dahin deutet, der thüt dem Evangelio gewallt. Es ist ynn disem Evangelio (Joh. 6 : 44-51) kein büchstabe, der da des Sacraments des altars gewehnete. ... so redet auch das gantze Capitel daraus diss Evangelion genommen ist, nichts anders denn von der gaistlichen speyze, nemlich vom glauben'. Ook in de aantekening bij Joh. 6 in zijn Septembertestament (1522): 'Dis Capitel redet nit vom sacrament des brods unnd weyns, sondern vom geystlichen essen, das ist, glewben das Christus Gott unnd mensch seyn blutt fur vnns gossen hatt.' Reeds in 1523 verscheen Luthers Nieuwe Testament in Nederlandse vertaling, compleet met marginale aantekeningen, waaronder bovenstaande. Vele herdrukken volgden. — De reden waarom Luther Joh. 6 niet op het avondmaal wilde betrekken was vooral, dat vv. 52-58 aan het eten van Christus' vlees onlosmakelijk de belofte van eeuwig leven verbindt. Maar blijkens I Cor. 11 : 29 kan men zich aan het avondmaal een oordeel eten. Dus gaat Joh. 6 niet over het avondmaal.

vaststellen, dat Delenus zich in deze uitlegging distantieerde van de traditionele exegese als bij Beda Venerabilis en Theophylactus in zowel de *Glossa Ordinaria* als de *Catena Aurea*, bij Nicolaas van Lyra in zijn *Postillen* en bij Thomas in zijn *Summa*,⁵⁷ die allen 6 : 51 op de eucharistie betrekken.

Twee trekken in Delenus' werk tot 1540, beide aangestipt door Trapman,⁵⁸ wijzen op verwantschap met het Doperdom van de dertiger jaren der 16de eeuw; ten eerste zijn opvatting van de relatie tussen Oude en Nieuwe Testament, ten tweede zijn gebruik van de term *resstitutio*. Op beide moet hier wat dieper worden ingegaan.

In het najaar van 1534 had te Amsterdam, waar Delenus toen werkzaam was, een dispuut plaats tussen enkele vooraanstaande Wederdopers, onder wie de doperse voorman en bisschop Jacob van Campen, over de vraag of de Schrift stond 'op twee klauwen' dan wel op één. Van Campen was van mening, 'dat de scriftuere stonde op twe claeuwen, te wetene dat all tgunt geboect was int oude testament als beeldinge responderende upt nyewe, zoude int nyewe testament noch moeten volbrocht werdden ofte geestelick oft letterlick'.⁵⁹ Obbe Philips en Hans Scheerder, doperse voorgangers uit Leeuwarden, verdedigden, dat de Schrift op één klauw stond. De voorstelling van de twee klauwen ontleende Van Campen aan Melchior Hoffman, die in de jaren 1531/1533 geruime tijd in Friesland en in Amsterdam actief was geweest en gedoopt had. Hoffman leerde: 'Ein ider muss der gespaltnen clawen wol warnemen. Denn alle Gottes wort doppelt oder zwiffach seint.' De term 'gespaltne clawe' haalde hij uit Lev. 11 : 3 en Deut. 14 : 6. Volgens Hoffman kon de Schrift slechts worden verstaan, indien men de vleselijke figuren waarin zij grotendeels spreekt herkende en, geleid door de Geest, wist te verbinden met de geestelijke verwerkelijkingen daarvan in Nieuwe Testament en geschiedenis der kerk.⁶⁰ Vele van de figuren staan in het Oude Testament en hebben hun ver-

⁵⁷ Tertia pars, quaestio 79, articulus primus.

⁵⁸ Trapman, 'Delenus en de bijbel', 112-113.

⁵⁹ Grosheide, 'Verhooren', 25, 96-98. N. van der Zijpp, 'Gespauwde Klauw', *The Mennonite Encyclopedia*, II (Scottdale etc., 1956) 508; aldaar de verwijzingen naar de bronnen.

⁶⁰ P. Kawerau, *Melchior Hoffman als religiöser Denker* (Haarlem, 1954) 20-30 en elders, biedt een uitstekende analyse van Hoffmans denken over figuur en Geest.

vulling in het Nieuwe. Aäron is als woordvoerder van Mozes de figuur van Christus die spreekt namens God. Salomo die zijn tempel bouwde is de figuur van Christus die zijn kerk stichtte. De ram van Abraham offer is eveneens een figuur van Christus. Maar ook in het Nieuwe Testament vond Hoffman figuren, bijv. het brood van het avondmaal is een figuur van Christus, de scheuring van de voorhang in de tempel is figuur van de ontsluiting van het hemels koninkrijk, het laken met de reine en de onreine dieren (Hand. 10) is een figuur van de nodiging van de heidenen tot het evangelie. Weer andere figuren in het Nieuwe Testament hebben hun realisatie eerst in de kerkgeschiedenis van Hoffmans eigen tijd, in het zedelijk leven van de christenen of in de komende heilstijd.

Bij Hoffman staan dus niet alle figuren in het Oude Testament, noch alle verwerkelijkingen (die hij kortweg 'Geest' kan noemen) in het Nieuwe. Bij zijn volgeling Jacob van Campen echter is blijkens het boven gegeven citaat het systeem van Hoffman zo vereenvoudigd, dat de beelden in het Oude, de vervullingen in het Nieuwe Testament gevonden worden. Deze vereenvoudigde vorm treft men ook aan bij Delenus, die – zoals vaststaat⁶¹ – een bekende van Jacob van Campen was.

Doordat bij Delenus typen en antitypen bijna geheel verdeeld zijn over respectievelijk Oude en Nieuwe Testament en daartoe beperkt blijven, overschrijdt hij nauwelijks de lijnen die reeds in de vroegchristelijke en patristische letterkunde voor de typologische uitlegging van het Oude Testament zijn uitgezet en is invloed van contemporaine theologen moeilijk bewijsbaar. Doch om twee redenen moet verwantschap met de ideeën van Hoffman en Jacob van Campen toch als uiterst waarschijnlijk gelden. Ten eerste is de gefixeerdheid van de hermeneutiek op de typologie als bij Delenus in de theologie van zijn tijd geen gemeengoed. Daardoor wekt alleen al de analogie tussen de exegetische theorie van Hoffman en Van Campen enerzijds en die van Delenus anderzijds de verdenking, dat beïnvloeding in het spel is. Ten tweede is er tussen de systemen van Hoffman en Delenus zoveel overeenkomst in details, dat verwantschap de enige bevredigende verklaring is. Hoffman duidt de typen aan als *Bild*, *Letter* (ook *Buchstabe*), *Figur*, *Schatten*; Delenus als *imago*, *littera*, *figura*, *umbra*. Bij beiden is

⁶¹ G. Grosheide, 'Verhooren', 102.

alleen de met de Geest begiftigde uitlegger tot opheldering van de figuren in staat. Bij beiden is derhalve de Geest zelf degene die interpreteert. Maar bij beiden is ook datgene waarnaar de figuren verwijzen au fond niets anders dan de Geest. Bij beiden onthult dus de Geest via de figuren uiteindelijk zichzelf. Zoals Hoffman in de correspondentie tussen figuur en vervulling het waarmerk van de werking van de Geest ziet, ziet Delenus daarin het bewijs van de waarheid der christelijke religie. Beiden maken van de figuur van de besnijdenis door Abraham paraenetisch gebruik door haar te duiden als de van de christenen verwachte besnijdenis van geest en hart (vgl. reeds Deut. 10 : 16; 30 : 6; Jer. 4 : 4). En hoewel Delenus terughoudend is met de vermelding van figuren die verwijzen naar buiten het Nieuwe Testament, kent hij ze evenzeer als Hoffman: de Rode Zee is de reiniging van zonden, de woestijn is de strijd van de gelovige tegen het kwaad, Kanaän is de toekomstige eeuw, het hemelse Jeruzalem. Tenslotte vermeldt zowel Hoffman als Delenus het manna als figuur van Christus, niet van het avondmaalsbrood (als in I Cor. 10 : 3), al dient deze typologie bij Hoffman zijn merkwaardige incarnatieleer, bij Delenus zijn hermeneutiek.

In zijn hermeneutiek kan derhalve Delenus zonder risico als verwant worden beschouwd met Dopers als Melchior Hoffman, Jacob van Campen en Cornelis van den Briel. Men bedenke, dat deze hermeneutiek ook zijn uitlegging van Joh. 6 : 51 heeft bepaald en dat bij gevolg dit oudste specimen van exegetisch hoger onderwijs te Amsterdam een doperse signatuur draagt.

Het tweede dat Delenus met doperse tijdgenoten gemeen heeft, is zijn voorkeur voor de term *restitutio* ter karakterisering van de toekomstige eindtijd. In Delenus' visie zal het eschatologisch heil bestaan in een restitutie of herstel van de oorspronkelijke toestand, *pristinus status*, van Christus' bestel, *Christi oeconomia*.⁶² Delenus verwacht, onder verwijzing naar Hand. 3 : 21, het herstel aller dingen (*nobis restituentur omnia*) en hij meent dat, al ligt de algehele *restitutio* van de dag des Heren nog in de opkomst, de laatste bazuin reeds heeft geklonken, nl. in de opkomst van de gezuiverde prediking in zijn tijd.

De term restitutie is in het noordwestelijk Doperdom veelvuldig

⁶² Voorrede tot het *Novum Testamentum*, fol. f 2 r.-v., waar *restitutio* en *restituere* zes maal gebruikt worden.

gebezigd zowel als aanduiding voor het vereiste daadwerkelijk streven naar herstel van de christelijke gemeente in de geest van de apostolische kerk, als ter ken'schetsing van het heil der eindtijd, waarin de ideale toestand van de vroegste kerk hersteld zal worden.⁶³ Amerikaanse kerkhistorici als R. H. Bainton, F. H. Littell en F. J. Wray hebben dit programmatisch gehanteerde begrip restitutie zelfs als kenmerkend voor het Anabaptisme beschouwd. Men vindt de uitdrukking o.a. in 1530 bij de leider der Augsburgse broederschap Augustin Bader en in 1534 bij Bernard Rothmann in zijn *Eyne Restitution edder eine Wedderstellung rechter unde gesunder christliker leer . . .* De hang naar herstel van een ideaal geachte toestand van weleer is in de tijd van reformatie en renaissance uiteraard verbreid geweest. Maar elke groep had haar eigen ideale fase in de kerkgeschiedenis waarvan ze hoopvol het herstel verwachtte. Sommigen hoopten op het herstel van de kerk der vroege middeleeuwen, anderen op die van de tijd van Cyprianus; de Anabaptisten echter gingen verder terug dan anderen: voor hen was het alleen het tijdvak van het Nieuwe Testament op welks herstel zij hoopten, en daarbinnen gingen ze bij voorkeur nog over Paulus terug tot de tijd van Jezus. Inderdaad ziet ook Delenus uit naar de restitutie van de oorspronkelijke staat van het bestel van Christus.

Evenals Rothmann beschrijft Delenus de vernieuwingsbeweging in de christenheid van zijn dagen als de bevrijding van Israel uit de Babylonische ballingschap en als het herstel van Jeruzalem en de tempel van Zerubbabel. Van gewelddadige actie evenwel als waarbij Rothmann te Munster betrokken was, was Delenus te Amsterdam ongetwijfeld van meet aan afkerig.⁶⁴ En hoe opvallend dicht hij in zijn denken de Dopers soms ook nadert, het staat niet vast, dat hij, zoals wel geschreven is, 'lid van de secte der anabaptisten' is geweest.

Een zekere afstand tussen Delenus en de Dopers blijft zeker bestaan. Waren de laatsten grotendeels eenvoudige ambachtslieden van beschei-

⁶³ Zie, ook voor het volgende, C. Neff en R. Friedmann. 'Restitution', *Mennonite Encyclopedia*, IV (Scottsdale etc., 1959) 302-304 en H. W. Meihuizen, *Het Begrip Restitutie in het Noordwestelijk Doperdom*. Openbare les . . . (Haarlem, 1966).

⁶⁴ Grosheide, 'Verhooren', 154-158: verscheidene getuigen melden, dat Delenus vóór het oproer de koerier Mathijs dikwijls de verzekering gevraagd heeft, dat hij toch niets met het verraad en de plannen der Dopers van doen had.

den opleidingsniveau, Delenus was universitair gevormd en had zelfs een graad in een hogere faculteit. Bedienden de Dopers zich, als ze al schreven, van de volkstaal, Delenus gebruikte in zijn geschriften het Latijn en sprak het ook 'in zijn lessen.

In verscheidene opzichten vertegenwoordigt Delenus veeleer het type van de bijbels-humanist. Als docent Grieks en Hebreeuws trad hij te Haarlem en Amsterdam op als gezant van de hier nog prille humanistische beweging. Hij stelde zijn *eruditio trilinguis* in dienst van de uitlegging van de bijbel. Hij gaf van het Nieuwe Testament een vertaling uit in het Latijn, en leunde hierin zwaar op Erasmus. Ook in zijn annotaties maakt hij zich vooral het werk van Erasmus ten nutte, daarnaast dat van Budé. Kenmerkend genoeg is dit *Novum Testamentum* het enige eigen werk gebleven dat Delenus in druk gepubliceerd heeft.

Tussen Sacramentisme, Anabaptisme en Humanisme zijn geen haar-scherpe scheidlijnen te trekken. Op het gemeenschappelijke in deze stromingen hebben verscheidene historici gewezen.⁶⁵ Heeft Delenus in zijn Haarlemse jaren wellicht in het overgangsgebied tussen Sacramentisme en Humanisme gestaan, te Amsterdam stond hij waar het spiritualisme en het biblicisme van de Dopers aan het bijbels-humanisme raakten en er deels mee samenvielen.

⁶⁵ I. B. Horst, *Erasmus, the Anabaptists and the Problem of Religious Unity. An Inaugural Lecture . . .* (Haarlem, 1967) 13 en 17, en zijn verwijzingen naar Huizinga, Köhler en Kühler op pp. 8 en 9. *Restat, benevole lector, vt gratissimo animo memorem auxilium consiliaque quibus J. Trapman Hagensis, T. a Lopik et Th. Korteweg Leidenses, viri litteris iuxta ac pietate antepotentes, origines, incrementa, perfectionem huius disceptationis prosequuti sunt.*

CARO IN SPIRITUM

APPENDIX

DE GETUIGENISSEN VAN NIVENIUS EN CROCUS TEGEN DELENUS

I. *Nivenius*

(naar G. Grosheide, 'Verhooren', cf. n. 27, 157-158)

Meester Marten Dircxzn presbyter Seyt ende affirmeert bij zijnen priesterlijcken woorden zijnen hant op zijn borst leggende, hoe waer es, dat hij affirmant Meester Wouter heeft hoeren exponeren openbaerlijcken voor den jongen vijf oft zes lessen int Greex uuyten ewangelie van St. Jan ende dat hij affirmant inde zelve expositie den voorscreven Mr. Wouter wel sommige woorden heeft hoeren verhaelen, die na zijnen goetduncken voir den jonghen bath ende oirbairlijcker hadden verzwegen geweest ende hem oick wel breeder heeft hoeren exponeren op den voorscreven ewangelie dan hem bij de placaten k. M^{ts}. geoorloft werdt, mits dat hij dat nyet alleen en exponeerde nade letter, maer daer bij brocht vele vreemde expositien ende bijzondere van een poet geheeten Nonnus ende en exponeerde oick de voorscreven Mr. Wouter den ewangelie nyet voordien jongen secundum ferias et dominicales maer gansselick ende all gelijk dat bij Sint Jan bescreven is.

Seyt oick, dat onlanx nae de voorscreven Mr. Wouter int Griex gelesen hadde bij hem affirmant gecomen is Mr. Cornelis Croock zeer verstoort wesende, zeggende hoe dat hij opde Rethorikers camere gehoord hadde mit zijnen discipelen depositie, die Mr. Wouter gedaen hadde opden ewalie van St. Jan int 6^e capittle op de woorden sprekende, tBroot dat ick u geven sal, dat is mijn lichaem ende dat de voorscreven Mr. tselve exponeerde zeggende, dat dair genomen worde het futurum pro preterito, als dattet den ouden vaderen gegeven was int hemelsch broot, dair off Mr. Cornelis zeyde, dat hij den voornoemten Mr. Wouter gestraft hadde, zeggende: gheeft mij een exempel op een andere plaets in de scripture, daer tfuturum pro preterito meer gebruyckt wordt. Daerop Mr. Wouter antwoorde, dat hijt wel wist maer op dien tijd niet en wiste te doen. So waerlicken etc. Actum den 5^{en} Augusti anno 1535 presentibus Dirck Hillebrantzn ende Claes Loen scepenen. Martinus Thodirxns.

II. *Crocus*

(naar J. G. de Hoop Scheffer, 'Beschuldigingen', cf. n. 26, 472-473)

Meester Cornelis Croock seyt ende affirmeert bij eede, hoe wair is, dat hy omtrent 2 jaren geleden in de Pouwelsbroeders convente gehoord heeft zekere oratie, die mr. Wouter, de Hebreusche meester, aldaer dede, als hy beghinnen soude de Hebreewsche lessen te doene, ende dat de voors. Wouter in dezelve oratie ten zelven tyde favoriseerde de opinie van Luther, houdende: *quod in omni opere bono peccat justus*.

Seyt voorts dat hy, affirmant, dairnae mit zyn discipulen ende scolieren tot veel ende diversche reysen des saterdaichs op de Rethoryckerscamere geweest es,

anhoorende de lessen, die de voers. mr. Wouter aldaer in Griecx dede, in welck langaige hy des saterdaichs altyt exponeerde tewangelie van St. Jan, ende gecommen zynde totten zesten capittle van denselven ewangelie op een plaetse. sprekende vant broot des levens etc. heeft de voers. mr. Wouter zulcx daerinne gehaelt, dat hy depositant, zorgende dat de jongheren daerby mochten gescandaliseert werden, in zynen woorden gevallen is ende hem daeroff heeft doen ophouden.

Seyt voorts, nadat tlesse gedaen was, hy affirmant mitten voers. Wouter confereert heeft, hem zeggende, dat de voers. plaetse teclaer was, dan die verdrayt mocht werden, wantse te bescheydelick sprect van drierley broot: *een* dat Moyses hadde gegeven, *tander* dat de hemelsche Vader gaf ende *iderde*, zeggende: tbroot dat ick geven zall, dat is myn vleysch, dwelck ick geven zal voer tleven des werelts. Dairop de voers. mr. Wouter antwoorde, dat de Hebreuschen gebruycken het futurum voor tpreterito oft perfectum.

Seyt voorts, dat de voers. mr. Wouter lezende de Hebreusche text in *Genes. cap^lo XXVI* te wetene: *Benedicam tibi et multiplicabo semen tuum propter Abraham servum meum etc.* de voers. mr. Wouter den jongen ende anderen tselve horende gedichteert heeft: *id est propter promissionem meam Abrahamo factam.* Dwelck de Lutherianen gemeenlick voort brengen ende neemen tot een solucie, als men hen voorhout oft spreeckt van den heiligen te bidden, hoewel de text int selve capittel weynich daer te voren anders verclaert ende aldus houdende is: *multiplicabo semen tuum, sicut stellas celi, et dabo semini tuo omnes regiones has, benedicenturque in semine tuo omnes gentes terre, eo quod obedi-verit Abraham voci mee et custodierit sabata mea etc.*

Soo waerlycken etc. Actum vijften Augusti anno XV^c XXXV, presentibus Gheryt Andriesz. ende Claes Loen Franssen, scepenen.⁶⁶

Cornelius Crocus, *Aemsterd.*

⁶⁶ Volgens zowel De Hoop Scheffer als H. J. Allard, 'Mr. Cornelius Petri F. Crocus S.J.', *Jaarboekje Alberdingk Thijm* (1892) 3-90, speciaal 47, had het handschrift in deze zin het jaartal XV^c XXXVI. Dit moet een schrijffout zijn, om redenen vermeld in 't begin van paragraaf II hierboven. Het MS. is thans zoek.